

PROCEEDINGS OF
THE INTERNATIONAL CONFERENCE
**«ISSUES OF CREATING
THE BASIS OF THE SPIRITUAL
HERITAGE AND III RENAISSANCE:
STUDY, RESEARCH, PERSPECTIVES»**

January 2023, Samarkand

*On the occasion of the 50th anniversary of the birth of Shovosil Ziyodov the
Director of the Imam Bukhari International Scientific-Research Center*

**«МАЪНАВИЙ МЕРОС ВА
III РЕНЕССАНС АСОСИНИ ЯРАТИШ
МАСАЛАЛАРИ: ИЗЛАНИШЛАР,
ТАДҚИҚОТЛАР, ИСТИҚБОЛЛАР»**

2023 йил январь ойида
ИМОМ БУХОРИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ
МАРКАЗИ ДИРЕКТОРИ ШОВОСИЛ ЗИЁДОВ
ТАВАЛЛУДИНИНГ 50 ЙИЛЛИГИ
МУНОСАБАТИ БИЛАН БЎЛИБ ЎТГАН
ХАЛҚАРО АНЖУМАН МАҚОЛАЛАРИ ТЎПЛАМИ

Самарқанд – 2023

ISSN 2181-4791

Мавжуда ГУЛАМОВА. Кумушхонавий васиятномасида одоб-ахлоқ ғоялари.....	196
Лола МУХАМЕДЖАНОВА. Бухоро жаид-маърифат-парваларининг таълим-тарбия ва маориф соҳасидаги ислохотлари.....	204
Мустафо БОЗОРОВ. Глобаллашувнинг маънавий жараёнларга таъсири.....	212
Ш.МАМАТҚУЛОВ. Янги Ўзбекистонда замонавий кадрларни тайёрлашнинг долзарб масалалари.....	218
Олмос ТУРСУНОВА. Истеъмолчи ҳуқуқининг ҳадиси шарифларда кафолатланиши.....	223
Абдухолиқ ТАШАНОВ. Бузгунчи ғояларнинг моҳияти ва тараққиётга таҳдиди.....	228
Давронбек ҚОДИРОВ. Кушайрийнинг “Рисола фитасаввуф” асарига асос бўлган манбалар таснифи.....	239
Маҳмуд ОРЗИЕВ, Зафар АРТИКОВ. Шайбонийлар Сибир хонлиги асосчилари.....	244
Отабек ОРТИҚОВ. Тасаввуф таълимотининг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари.....	250
Нигора ДЖУРАЕВА, Шахзод ХАБИБУЛЛАЕВ. Некоторые аспекты учения Абу Насра аль-Фараби о диалектике.....	257
Бектош РАХИМОВ. Туркистон генерал-губернаторлиги Каспийорти вилояти хорижий фуқаролари тарихи (XIX аср охири – XX аср боши).....	263
Юнус ХОЛИҚОВ. Янги Ўзбекистонда бағрикенглик маданиятини ривожлантиришда Ислом динининг ўрни.....	270

ҚУШАЙРИЙНИНГ “РИСОЛА ФИ-Т-ТАСАВВУФ” АСАРИГА АСОС БЎЛГАН МАНБАЛАР ТАСНИФИ

Давронбек ҚОДИРОВ,
БухДУ катта ўқитувчиси, PhD

Абулқосим Қушайрийгача ҳам тасаввуфга доир кўплаб қўлланмалар яратилганига қарамасдан, сўфийлар тасаввуф таълимотини назарий жиҳатдан шакллантириш Қушайрий томонидан яқунланган деб ҳисоблаган. Бироқ, тасаввуфнинг сунний мазҳаблар теологияси ва уни шариат билан уйғунлаштиришни Абу Ҳомид Ғаззолий 1099-1102 йилларда ёзган “Ихё улумид-дин” асари билан яқунлаган.

“Рисола” асари тузилишида мутафаккир ўзидан олдинги муаллифларнинг баъзилари қўллаган асосий қоидаларга таянгани кўзга ташланади. Тасаввуфни тизимлаштириш мақсад қилинган баъзи дарсликлар орасидан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- Абу Саид Аҳмад ибн Зиёд ал-Аъробийнинг (860-952 йй.) “Табақот ун-нуссоқ” (Зоҳидларнинг даражалари) асари тасаввуфни тизимлаштириш йўлидаги биринчи қўлёзмалардан бўлиб, бизгача етиб келмаган. Уни мақсади тасаввуфнинг шариатга мувофиқлигини асослаб беришдан иборат эди. Бу асар номи ҳам бежиз бундай танланмаган бўлиб, “Зоҳидлар даражаси” атамаси ўша давр илоҳиётшунослари, фикҳшунослари ва уламолари томонидан кўп ишлатилган¹. Бундай атамани қўллашдан

¹ Арберри А. Дж. Суфизм. Мистики ислама. – Москва: 2002. – С.107.

мақсад аксарият ортодоксал сунний илоҳиётчилари тасаввуфни ислом эътиқоди доирасидан ташқарида деб ўйлаганлари учун аслида у исломнинг ажралмас қисми эканига урғу бериш эди. Ушбу асардан сақланиб қолган биргина иқтибосга кўра, муаллиф буюк сўфийлар ҳаёти ва таълимотини етарлича тўлиқ тасвирлаб берган. Абу Саид ал-Аъробийнинг асари кейинги муаллифларнинг тасаввуф анъаналарини тартибга солишга қаратилган кўплаб китобларини яратишда намуна бўлиб хизмат қилди;

– Жаъфар ал-Хулдийнинг (867-959 йй.) “Ҳикоят ул-машойих” (Тасаввуф шайхлари ҳақида ҳикоялар) асари. Ушбу манбадан кўплаб мутасаввуф ва тасаввуф назариётчилари асарларида иқтибос келтирилади, аммо у бизгача етиб келмаган;

– Абу Бакр Муҳаммад ибн Довуд Порсонинг (ваф.988.) “Ахбор ус-суфийя” (Сўфийлар ҳақида хабарлар) асари;

– Абул Фараж ал-Варасонийнинг (ваф.982) “Табақотус суфийя” (Сўфийларнинг даражалари) асари;

– Абу Бакр Шазоний ар-Розийнинг (ваф.986) “Ҳикоёт ас-суфийя” (Сўфийлар ҳақида ҳикоялар) асари.

Бироқ, ушбу асарларни том маънода ҳали тасаввуфнинг мумтоз мероси деб бўлмади. Чунки аксарият ҳолларда улардаги тасаввуфга оид билимлар тизимли тавсифланмаган. Шундай бўлсада, улар тасаввуф мактаблари ва оқимларини ўрганиш тарихига, шунингдек, айрим сўфийлар ҳаётини ўрганишга катта ҳисса қўшган.

Тасаввуф анъанасининг тўлиқ шаклланиши учун асос бўлган асарларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

– Абу Наср Абдуллоҳ ибн Али ас-Саррожнинг (ваф.988) “Ал-лумаъ фи ат-тасаввуф”² (Тасаввуфдаги ёрқин чакнаш) асари. Бу рисола бизгача тўлиқ етиб келган энг қадимги

² ابو نصر السراج الطوسي. اللمع في التصوف. القاهرة، دار الكتب الحديثة، 1960.

тасаввуфга оид ҳикоялар жамланмасидир. “Ал-лумаъ фи ат-тасаввуф” асари Абу Саид ибн Аъробий ва Жаъфар Хулдийнинг тартибсиз биографик ёзувларидан аввало, тасаввуфнинг ақидавий асослари ва урф-одатларини илоҳий рисола шаклида баён этиши билан фарқ қилади. Муаллиф тасаввуф луғатига эътибор қаратиб, тушуниш қийин бўлган атамаларни изоҳлайдивасўфийлар кароматинитасвирлайди. Шунингдек, Пайғамбар алайҳиссаломга тақлид қилиш ва саҳобалар валийлиги мавзусини очиб беради. Бундан ташқари, тасаввуф таълимотидаги тафовутларни муҳокама қилиб, уларни турли мактабларга ажратади. Буларнинг барчасини шеърлар, ҳикматли иборалар, шунингдек, сўфийларнинг мактубларидан парчалар келтириш орқали далиллашга ҳаракат қилади. Абу Наср Саррож авлиёларга Худо томонидан берилган кароматларини таърифлашга катта эътибор қаратган. Шу билан бирга, у баъзи сўфийлар томонидан жазба пайтида айтилган сўзлар (шатаҳиёт) ни (жумладан, Боязид Бистомийни) оқлайди. Муаллиф асарни тасаввуф назарияси ва амалиётидаги хатоларни батафсил баён қилиш билан якунлайди. А.Арберрининг фикрига кўра, Абу Наср Саррож бу асарида “адолатли ва яхши хабардордек”³ кўринади. Чунки у Ҳорис Муҳосибий ва Жунайд Бағдодийга яқин даврда яшаган. Қушайрий “Рисола”сида Саррож асаридан кўплаб иқтибос келтирилганига қараганда, ўзидан олдинги муаллиф ижодидан таъсирланиб, айрим услубларни ўзлаштирган дейиш мумкин;

– Абу Толиб Муҳаммад ибн Али ал-Маккийнинг (ваф.998) “Қутул қулуб”⁴ (Қалблар озиғи) асари. Бу асар тасаввуфнинг умумий лойиҳасини яратишга бўлган

³ Арберри А.Дж. Суфизм. Мистики ислама. – Москва: 2002. – С.108.

⁴ ابو طالب المكي. قوت القلوب في معاملة المحبوب. القاهرة، دار التراث، 2010.

уринишдир. Шу билан бирга, ислом тасаввуфи дастлаб Ҳасан Басрий томонидан етказилган Пайғамбар (С.А.В) нинг ҳақиқий таълимоти тимсоли сифатида эътироф этилган. Абу Толиб Маккийнинг тасаввуф душманларига нисбатан очиқ муҳолифлиги Қушайрида кучли таассурот қолдирган. Маккийнинг асари тасаввуф назарияси соҳасида “Рисола” асаридек муҳим ўрин эгаллай олмаган, чунки биринчи навбатда, ундаги маълумот тизимли эмас эди. А.Арберининг фикрига кўра, ушбу асар “диний ҳуқуқ бўйича одатий қўлланмаларни бироз эслатиб, унда ислом дини маросимларининг батафсил муҳокамаси жой олган”⁵;

– Абу Бакр Муҳаммад ал-Калабодийнинг (ваф.995) “Ат-таъарруф ли-мазҳаб аҳлит тасаввуф”⁶ (Тасаввуф аҳли мазҳаби билан танишиш) номли тасаввуфга оид фундаментал рисоласи. Бу асар кичик ҳажмли эканига қарамай, муаллифнинг сунний илоҳиёт ва тасаввуфни уйғунлаштириш мақсадини акс эттиради. Калабодий тасаввуф шариат ва илоҳий қонунларнинг ҳар бир ҳарфи ҳамда руҳиятига тўлиқ мос келишини исботлаган. Муаллиф калом масаласида шофеъий-ашъарий ва ҳанафий-мотуридий қарашларини ўзига хос тарзда муросага келтиради. Баъзи тадқиқотчилар, масалан, рус олимаси О.А.Лапицкая Қушайрийни ҳанафийлар билан муҳолиф бўлганини сабаб қилиб кўрсатиб, Калабодийга ҳам қарши бўлганини ва “Ат-таъарруф” асарига камроқ таянганини тахмин қилади;

– Абу Абдурраҳмон ас-Сулламийнинг (937-1021 йй.) “Табақотус суфийя”⁷ (Сўфийларнинг мартабалари) ва “Ҳақоик ут-тафсир”⁸ (Тафсир ҳақиқатлари) асарлари. Сулламийнинг таъсирида Қушайрий Қуръоннинг аллегорик

⁵ Арберри А.Дж. Суфизм. Мистики ислама. – Москва: 2002. – С.109.

⁶ ابو بكر الكلابادي. كتاب التعرف لمذهب اهل التصوف. القاهرة، مكتبة الخاتجي، 1994.

⁷ ابو عبد الرحمن السلمي. طبقات الصوفية. بيروت، دار الكتب العلمية، 2003.

⁸ ابو عبد الرحمن السلمي. حقائق التفسير. بيروت، دار الكتب العلمية، 2001.

ва эзотерик талқинлари билан қизиқади. Бундан ташқари, Сулламий сўфий шайхларининг биографик маълумотларини батафсил ўрганган муаллифлар қаторидан жой олади;

– Абу Нуайм Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Исфаҳонийнинг (948-1038) “Ҳилйатул авлиё” (Авлиёлар зийнати) асари. Кейинчалик асар ўн жилдда нашр қилинган бўлиб, тасаввуф тарихи ва назариясини ўрганишга катта ҳисса қўшган. Асар биринчи навбатда, тарихий қимматга эгадир. Унда сўфийларнинг тўлиқ биографик маълумотлари келтирилган;

– Абулҳасан Али ибн Усмон Жуллаби ал-Ҳужвирийнинг (1009-1072 йй.) “Кашф ул-маҳжуб” (Парда ортида яширинган нарсанинг ошкор этилиши) асари. Тасаввуфга доир форс тилидаги биринчи қомус. Ҳужвирий меросини тадқиқ этган британиялик олим Р.А.Николсон ушбу асарни Қушайрийнинг “Рисола”сидан юқори қўйиб, буни рисоланинг “нақллар, ҳикоялар ва таърифлар тўплами сифатида жуда қимматли, аммо баён этилишига кўра куруқроқ” экани билан изоҳлайди. У яна: “сўфиёна муаммолар ва қарама-қаршилиқлар муҳокамаси муаллиф ўзининг бой шахсий тажрибасидан олган кўплаб мисоллар билан келтирилади”, деб таъкидлайди⁹;

– Абу Ҳафс Умар Шихобиддин ас-Сухравардий (1145-1234 йй.)нинг “Аворифул маориф” (Маърифат инъомлари) асари. Бу китоб Қушайрий вафотидан анча кейин ёзилган бўлса-да, барча мактаб сўфийлари ҳурмат қиладиган асарлар рўйхатидан муносиб ўрин олган.

Юқорида санаб ўтилганлар орасида Сулламий ва Саррожнинг асарлари Қушайрийга катта таъсир кўрсатган. Бу ҳолат “Рисола”да ушбу асарлардан парчалар келтирилишидан ҳам маълум бўлади.

⁹ Ал-Ҳуджвири Али ибн Усман Джуллаби. Раскрытие скрытого за завесой для сведущих в тайнах. –Москва: 2004. – С.15.